

מקורות חברות המסיון האנגליקנית שפעלו בירושלים ובארץ-ישראל במאה הי"ט ועד למלחמת-העולם הראשונה*

שאל ספיר

בראשית המאה הי"ט לא היתה הכנסייה הפרוטסטנטית מיוצגת כלל בארץ-ישראל. שליחיה הראשונים הגיעו רק בשנות העשרים למאה זו, ועמהם נמנו מסיונרים אמריקנים, שנשלחו על-ידי ה-American Board וכן מסיונרים אנגלים וגרמנים. המסיונרים הראשונים שעסקו בפעילות בשם הכנסייה האנגליקנית היו שליחיה של חברה מסיונרית שפעלה בקרב היהודים ונקראה 'החברה הלונדונית לקידום הנצרות בקרב היהודים' (The London Society for Promoting Christianity amongst the Jews) ובקיצור – 'החברה הלונדונית ליהודים' או 'החברה הלונדונית' (LJS). בשנות השלושים ביססו המסיונרים האנגליקנים נציגי 'החברה הלונדונית' את מעמדם בארץ-ישראל ובמיוחד בירושלים, עם הקמת מרכזם הקבוע בה ב-1833. התפתחות זו נתאפשרה כנראה בשל התמורות שחלו במעמדה המדיני של ארץ-ישראל לאחר כיבושה בידי מחמד עלי ואבראהים פחה, שליטי מצרים. שינוי זה היה ראשית המפנה בקורותיה של עדה זו וגורמים חשובים לא פחות היו ייסודה של הקונסוליה הבריטית ב-1838 והקמתה של בישופות משותפת לכנסייה האנגליקנית ולכנסייה הפרוסית בשנת 1841, שבראשה עמד המומר היהודי שלמה אלכסנדר.

בשנות הארבעים העתיקו הפרוטסטנטים האמריקנים את פעילותם אל פירות, שם הקימו את מרכזם החשוב. מפנה חשוב נוסף חל עם מותו של אלכסנדר בשנת 1845 ומינויו של סמואל ג'ונס לכישוף הפרוטסטנטים השני בירושלים ב-1846. הלה הטביע את חותמו בעיקר בתחום החינוך ותרם תרומה רבת ערך לעניינה של הכנסייה האנגליקנית בארץ-ישראל, בנקטו יוזמה להזמין עוד חברה מסיונרית לפעול בה בשנת 1851, 'החברה המסיונרית הכנסייתית' (The Church Missionary Society), היא 'המסיון הכנסייתי' (CMS). חברה זו פעלה בארץ בעיקר בקרב האוכלוסיה שנמנתה

* מאמר זה מושחת בעיקרו על נספח מעבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך שנכתבה בהדרכת פרופ' יהושע בן-אריה בחוג לגיאוגרפיה שבאוניברסיטה העברית בירושלים. על חשיבותם של המקורות לחקר ארץ ישראל במאה הי"ט ראה בפירוט בעבודתי: תרומת חברות המסיון האנגליקניות להתפתחותה של ירושלים בשלהי השלטון העות'מאני. תש"ט [להלן: ספיר].

עם הכנסיות המזרחיות. עם מותו של גובט ב-1879 נתמנה ג'וזף בְּרֶקְלִי לבישוף הפרוטסטנטי המשותף השלישי; וכאשר נפטר ב-1881, הופסקה הפעילות המשותפת של הבישופות המאוחדת, גם אם היא התפרקה באורח רשמי רק בשנת 1886.

בשנת 1887 נתמנה ג'ורג' פראנסיס פופהאם בְּלִיט לבישוף אנגליקני כללי נפרד ראשון בעיר, ומפעלו העיקרי היה ייסודה של חברה מסיונרית חדשה, 'מסיון ירושלים והמזרח' (The Jerusalem and the East Mission, JEM). מרכזה הרוחני והמנהלי של חברה זו היה בירושלים. ג'ורג' בְּלִיט יסד גם מערכת מסועפת של מוסדות דת, מוסדות חינוך ומוסדות בריאות במרכזים שונים בארץ ומבין פעולותיו החשובות ראוי לציין את הקמתו של המכלול המרשים של סנט ג'ורג' קולג' בירושלים.

שיא הפעילות האנגליקנית בארץ-ישראל חל אפוא בסוף המאה הי"ט ובראשית המאה העשרים, שכן פעלו אז כבר שלוש החברות גם יחד.

כדי להביא את דרכי פעילותן לידיעת הציבור הרחב, פרסמו חברות המסיון האנגליקניות כתבי-עת רבים ומגוונים, ואלה הם מקור היסטורי רב-חשיבות לחקר פעילות החברות האנגליקניות בירושלים כפרט ובארץ-ישראל בכלל, והן מאפשרות מעקב שיטתי אחר הרצף הכרונולוגי של האירועים הכלליים והיחודיים שבפעילותן. לחברות אלה יש גם ארכיונים, המצויים בחלקם במרכזים של 'החברה הלונדונית' ו'המסיון הכנסייתי' בלונדון ובחלקם – בספריות של סנט אנטוני קולג' ובודליאן קולג' שבאוקספורד. חלק ניכר מכתבי-העת נמצא בארכיון של 'החברה הלונדונית' בכנסיית 'ישו הנוצרי', סמוך לשער יפו, ובספרייה שבסנט ג'ורג' קולג'. עותקים של חלק מכתבי-העת נמצאים בבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי שבאוניברסיטה העברית.

'החברה הלונדונית' לקידום הנצרות בקרב היהודים'

חברה זו נוסדה בשנת 1809 בלונדון כדי לפעול בקרב היהודים באשר הם¹. ברקע ייסודה עמדו שיבת העם היהודי לארץ-ישראל והמרתו שם את דתו לנצרות, וכדי לקרב את היהודים אל רעיונות אלה, נהגו שליחיה לשלב את לימודי הנצרות עם התנ"ך ולא התכחשו למקורות היהודיים.² במרכזם בלונדון היו מוסדות שונים, כמו ספרייה, מוזיאון ובית-דפוס להוצאתם של כתבי-העת ושל ספרים ופרסומים מסיונריים אחרים. כן היתה שם חנות שבה מכרו מזכרות ומוצרים שונים מעץ-זית שהוכנו בבית-המלאכה של החברה בירושלים.³ ממרכז זה נשלחו הפעילים אל ריכוזי היהודים ברחבי העולם ואלה דאגו להפיץ את מטרות החברה, מבחינה רעיונית ומבחינה מעשית. מן הצד הרעיוני התאפיינה הפעילות בהפצת התנ"ך והכרית החדשה בתרגומה העברי, ואילו מבחינה מעשית, עיקר הפעילות היתה בהקמתם של מוסדות פילנתרופיים למיניהם, כמו ייסודם של מוסדות חינוך נפרדים לבנות ולבנים, הקמתם של בתי-מלאכה למבוגרים יותר והפעלתם של מוסדות סעד ובריאות לכלל האוכלוסיה. שליחיה של 'החברה הלונדונית' פעלו באירופה ובצפון-אמריקה, וכן

1 W.T. Gidney, *Missions to Jews—A Handbook of Reasons, Facts and Figures*, London 1897, p. 76 [להלן: גידני — מסיון].

2 J. Richter, *A History of Protestant Missions in the Near East*, Edinburg & London 1910, p. 236 [להלן: ריכטר].

3 גידני — מסיון, עמ' 65, 66.

כמזרח-התיכון, בארצות שבהן היו קהילות של יהודים. כאן, כמו בארץ-ישראל, רוכזו פעולותיה בקרב הקהילה היהודית לבדה. מרכזיה של החברה בארץ-ישראל היו בירושלים (1833), בצפת (1843), ביפו (1845) ובחברון (1893), שהיו מרכזים חשובים וקבועים לסניפים רבים אחרים שהסתעפו מהם.⁴ אחת הדמויות החשובות ביותר של החברה בראשית דרכה בארץ-ישראל היה הרברנד ג'והן ניקולייסון שבמקורו היה משפטיג שבדנמרק. ניקולייסון ביקר כמה פעמים בארץ בסוף שנות העשרים ובראשית שנות השלושים של המאה הי"ט וכשהתנאים הפוליטיים היו בשלים דיים, הוא השתקע בירושלים וייסד בה בשנת 1833 את מרכז הקבוע של החברה בארץ-ישראל. ניקולייסון נפטר ב-1856 ונקבר בבית-הקברות הפרוטסטנטי שבהרציון.⁵

כתבי-העת של 'החברה הלונדונית'

שנתון החברה:

Report of the Committee of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews — כתב-עת זה יצא לאור בלונדון כשנתון של החברה עוד בשנת ייסודה ב-1809. בשנותיו הראשונות היתה זו במה לפרסום הדינים-והחשובנות הרשמיים של פעילות החברה בלונדון, ועם הרחבת הפעילות המסיונרית בארצות אחרות כלל השנתון גם את פעילויות החברה בארצות אלה. בשנת 1818 הוסב שמו ל-*Report of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews* ומאז ראה אור במתכונת מורחבת יותר, עד 1911 כאשר שונה שמו ל-*Bread Cast Upon the Waters* — *Annual Missionary Report of the London Society for promoting Christianity amongst the Jews* — כך הופיע גם לאחר מלחמת-העולם הראשונה.

ירחונים ורבעונים:

כתב העת הראשון של החברה הלונדונית נקרא: *The Instructor* — ובאחד ממקורות החברה נמסר שממנו לא נותר שום עותק.⁶

The Jewish Repository (or) Monthly Communications, Respecting the Jews and the Proceedings of the London Society, ירחון, שהכרך הראשון שלו ראה אור בלונדון בשנת 1813, ארבע שנים לאחר ייסוד החברה. הוא נועד להפיץ מדי חודש בקרב הציבורי הנוצרי את המידע על המסיון ובראש-וראשונה על נושאים יהודיים — היסטוריה יהודית — וכן ידיעות על העבודה הנעשית בין היהודים. ירחון זה יצא במשך שלוש שנים בלבד והוא דמה מאוד לשנתון החברה — עיתון טכני ו'יבש' ובו רשימות ארוכות של תורמים שונים וטורי סטטיסטיקות שלא עוררו עניין

4 שם, עמ' 186-188.

5 עוד פרטים על פעילותו של ניקולייסון ועל פעילותה של 'החברה הלונדונית' בשנותיה הראשונות בארץ-ישראל ובמיוחד בירושלים, ראה: ספיר, עמ' 18-32, 53-84; י' בן-אריה, עיר בראי תקופה — ירושלים במאה התשע-עשרה, א, ירושלים תשל"ז, עמ' 286-295 [להלן: בן-אריה].

6 W.T. Gidney, *The History of the London Society for Promoting Christianity Amongst the Jews* — *From 1809 to 1908*, London 1908, p. 40 [להלן: גידני — היסטוריה].

JEWISH INTELLIGENCE,

AND

MONTHLY ACCOUNT OF THE PROCEEDINGS

OF THE

LONDON SOCIETY

FOR

PROMOTING CHRISTIANITY AMONGST THE JEWS.

VOL. I.—1835.

"I say then, Hath God cast away His people? God forbid!"—Rom. xi. 1.

LONDON:

SOLD AT THE LONDON SOCIETY'S OFFICE,
16, EXETER HALL, STRAND;

BY JAMES DUNCAN, 27, PATERNOSTER ROW; HATCHARD AND SON, PIC-
CADILLY; NISBET AND CO., BERNERS STREET; AND B. WERTHEIM,
57, ALDERGATE STREET.

THE JEWISH EXPOSITOR,

FRIEND OF ISRAEL:

MONTHLY COMMUNICATIONS RESPECTING THE JEWS,

Proceedings of the London Society.

ה'תקצ"ה
ה'תקצ"ה

VOL. I.—1816.

PRINTED AT THE LONDON SOCIETY'S OFFICE, EXETER HALL,
BY A. SPENCER.

Where all Communications, addressed to the Editors, respecting this Periodical, should
be sent to the Editors, PATERNOSTER ROW, AND BY
CLAPTON, WARE, AND BORN, BARNSTABLE.

1816.

עמוד השער של ה-*Jewish Intelligence* כרך ראשון, 1835

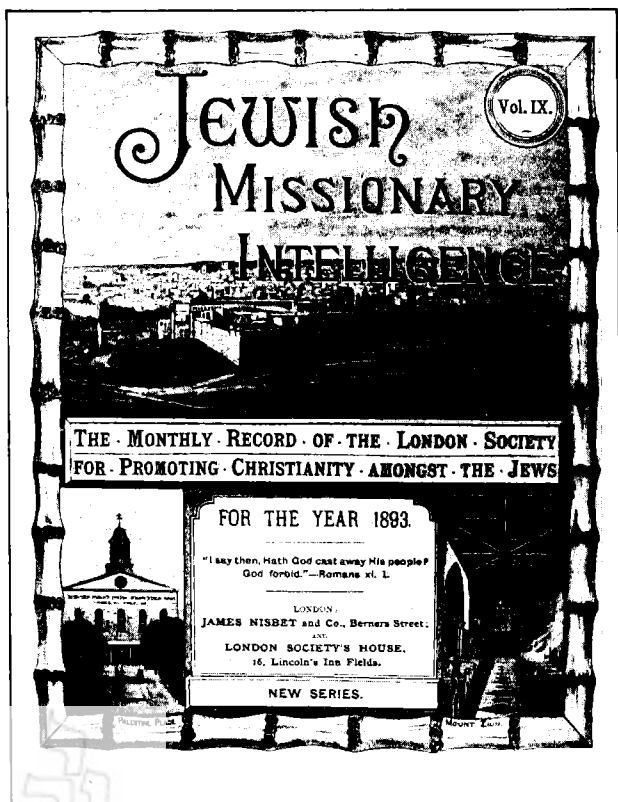
עמוד השער של ה-*Jewish Expositor* כרך ראשון, 1816

רב בין קהל הקוראים. לפיכך החליטו העורכים לשנות את שמו ואת אופיו, וב־1 בינואר 1816 יצא הכרך הראשון של הירחון החדש: *The Jewish Expositor (and Friend of Israel), Monthly Communications respecting the Jews and the Proceedings of the London Society* במתכונת זו הופיע הירחון עד 1829. בשאיפתם להגדיל את תפוצתו עשוהו לעיתון עממי יותר מקודמו. הוא נועד גם לשמש כתבי־עת מעשי לעזרת תומכי החברה ואוהדיה, במיוחד עבור השכבות המלומדות יותר שבציבור הרחב. הכוונה היתה לתת מידע מקיף, ממקורות שונים, על היהודים, כמו תולדות העם, תיאור מצבו בהווה, אורח חיי היהודים, עיקרי הדת, האמונה והמסורת היהודית. מידע זה נועד גם לסייע לכל נוצרי שהיה מוכן לתרום את חלקו לפעילות המסיונרית בין היהודים, בין אם באורח עקיף על־ידי מתן תרומות, למשל, בין אם בפעילות מעשית. עורכיו קיוו גם שהשם החדש

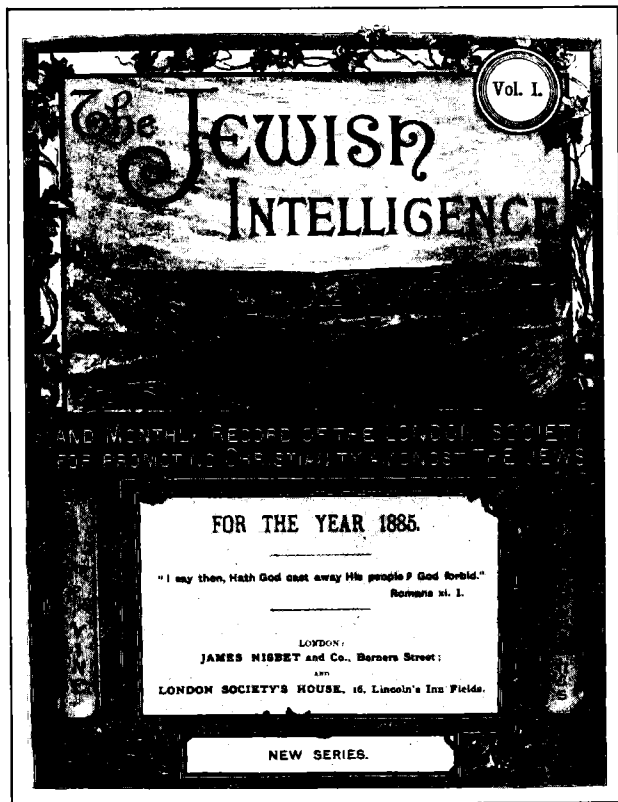
7 מינואר שנה זו ועד יוני 1831, המשיך הירחון לראות אור — באורח עצמאי וללא תמיכת החברה — בידי הרברנד Thomas Boys, מורה בסמינר החברה בלונדון. הוא נסגר בהעדר אמצעים כספיים.

והתוספת 'Friend of Israel' יוכל להבהיר יותר למי נועד העיתון ולמשוך בכך קוראים רבים יותר. הירחון נערך ונוהל בידי אנשי מקצוע ובעיקר אנשי דת של 'החברה הלונדונית'. ה'אקספוזיטור' הפסיק להופיע כעיתון הרשמי של החברה בסוף שנת 1829 ועבר לידיים פרטיות⁸ ובינואר 1830 יצא ירחון חדש, *Monthly Intelligence of the Proceedings of the London Society for Promoting Christianity Amongst the Jews*. השינוי נבע מן הרצון לשפר את הירחון ולעשותו עממי יותר. הכוונה היתה להמשיך בהוצאתם לאור של הדיווחים על פעילות החברה באנגליה ובארצות האחרות, אולם חל שינוי שבמהות והחלו לפרסם גם את ההתכתבויות של המסיונרים השונים על פעולותיהם. ירחון זה, הפסיק לראות אור אחר חמש שנים וגליונו האחרון יצא בדצמבר 1834. בינואר 1835 המשיך הירחון להופיע בשם: *Jewish Intelligence and Monthly Account of the Proceedings of the London Society for Promoting Christianity Amongst the Jews*. לא נכתב מדוע הוחלף שמו של הירחון ובעיקרו של דבר, נראה שזהו כתב-עת זהה לזה שקדם לו במטרותיו. גם בירחון זה נתפרסמו מכתביהם ודיווחיהם של פעילי המסיון בתחנות השונות בארץ-ישראל ובארצות האחרות. בשנת 1861 הוסב שם הירחון: *Jewish Intelligence and Monthly Register of the Proceedings of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews / New Series*. גם בשם זה לא היה שונה במתכונתו או במהותו מקודמו, אך המערכת טענה כי השינוי נועד להרחבת קהל הקוראים. משנת 1835 ועד לסוף שנת 1884 לא חל שינוי של ממש בירחון זה, ורק בשנת 1885 חל אמנם שינוי מרחיק-לכת, משעה שנקרא: *Jewish Intelligence, The Monthly Record of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews / New Series*. בסדרה חדשה זו היו הרבה מאד איורים, ציורים ותמונות מן הארצות שבהן פעלו המסיונרים של 'החברה הלונדונית'. העיתון גדל בהיקפו החיצוני ודמה מאוד לירחון *Church Missionary Gleaner* של 'החברה המסיונרית הכנסייתית' שיצא לאור בשנות השבעים, ואולי אף הושפע ממנו.⁹ ירחון זה המשיך בדרך קודמיו מבחינת נושאו והדיווחים ששלחו פעילי המסיון. בשנת 1893 שונה שמו: *Jewish Missionary Intelligence — The Monthly Record of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews*. המלה שנוספה 'Missionary' נועדה לפי דברי העורכים, להדגיש יותר את מטרת הירחון. העיתון המשיך לראות אור במתכונת ה-*Jewish Intelligence* והשינוי שחל בו היה טכני בלבד. בירחון זה, מאז צאתו לאור משנת 1885, יש חומר רב חשיבות על תהליכי הבנייה של מוסדות 'החברה הלונדונית' בירושלים ומן הראוי להדגיש שהירחון הבליט בדבריו את פיתוח ירושלים,

- 8 בשנת 1818, כשנתיים לאחר הופעת ה'גזאיש אקספוזיטור', יצא לאור כטאון במתכונת מצומצמת בשם *Jewish Records*. הוא היה חצי שנתון, כשגליון אחד הופיע באמצע הקיץ והגליון השני — בחג-המולד. משנת 1822 שונתה מתכונתו לרבעון, וכך המשיך ארבעים שנה. ב-1 בינואר 1861 צומצם מועד הופעתו והיה לירחון ובו כמה עמודים בלבד של מידע מסיונרי. בשנת 1869 הופיע ה'גזאיש רקורדס' בסדרה חדשה עד לשנת 1884. עת הפסקת הוצאתו. ראה על כך גם: גידני — היסטוריה, עמ' 57, 71, 145, 338, 339.
- 9 בשנת 1865 יצא עוד כתב-עת בשם *Jewish Advocate*, שהיה ברבות-הימים לכתב-העת החשוב ביותר לחוגי הצעירים. הוא נוסד בידי הגברת בשם *Knight*, שהיתה עורכתו עד לשנת 1879 כאשר העבירה אותו לרשות 'החברה הלונדונית ליהודים'. הרבעון, שהחל להופיע משנת 1880 מטעם 'החברה הלונדונית ליהודים' יצא במהדורה מורחבת יותר ובו איורים וציורים רבים. בשנת 1893 היה לירחון: *Jewish Missionary Advocate*. לפרטים ראה: גידני — היסטוריה, עמ' 339, 413, 498, 520.
- 10 ראה להלן, עמ' 8.

עמוד השער של ה-*Jewish Missionary Intelligence* חוברת ראשונה, 1893

עמוד השער של ה-*Jewish Intelligence* במהדורה החדשה והמורחבת. כרך ראשון, 1885

בהיותה אחת התחנות החשובות של החברה. בשנת 1911 שונתה כותרת הירחון ל-*Jewish Missionary News*, וברבות הימים הצטמק ירחון זה בעיקר בשל צמצום מספר הקוראים וקשיי התקציביים. במתכונת זו התפרסם עד לשנת 1962, כאשר יצא גליונו האחרון כירחון.¹¹

'החברה המסיונרית הכנסייתית'

חברה זו נוסדה בלונדון בשנת 1799 ומיד עם ייסודה החלו פעיליה לפעול בקרב הכנסיות המזרחיות בלבאנט כדי להגיע דרכן אל האוכלוסייה המוסלמית.¹² התקווה היתה שההתחדשות הרוחנית בכנסיות מזרחיות תשפיע לחיוב גם על העולם האסלאמי שבסביבתם ותסלול את הדרך לפעילות ישירה בתוכם. המקום המתאים שנקבע להפיכת רעיון זה מהלכה למעשה היה במאלטה שהיתה למן 1800 בחסות בריטית ועוד ב-1815 היתה למרכז של 'המסיון היס-תיכוני' של 'החברה המסיונרית הכנסייתית'. כדי להאיץ ולקדם את מטרתה באיזור, פתחה החברה בית-דפוס במאלטה ובו הדפיסו חומר מגוון שעניינו ברעיונותיה, לרבות ספרי תנ"ך וברית חדשה בכל הלשונות העתיקות והחדשות

11 משנת 1963 יצא כתבי-עת זה אחת לחודשיים בלבד וכך נפסקה מסורת שנמשכה למעלה ממאה וחמישים שנה. דו-ירחון זה הופיע בשם *Church Mission to Jews—News*. שינוי אחר חל כעבור כמה שנים, ובשנת 1967 היה לרבעון בשם: *Church Mission to Jews—Quarterly*. בגליונו הראשון נאמר שצעד זה מקורו בקשיים הכספיים שבהם היתה נתונה החברה וכי המערכת תמשיך למסור מידע מעודכן על הפעילות המסיונרית השוטפת של החברה. הרבעון רואה אור במתכונת זו עד ימינו.

12 C. Hole, *The Early History of the Church Missionary Society for Africa and the East*, London 1896, p. 32.

של כל הכיתות בכנסיות המזרחיות.¹³ יש מי שציין כי 'המסיון היס-תיכוני' נוסד אמנם בידי בריטים, אך רוב פעיליו היו גרמנים שקיבלו את הכשרתם בסמינר שבכית המסיון בבזל (Basle Mission House). מוסד זה קם בשנת 1816 כדי לספק מסיונרים לחברות מסיון שונות, ובעיקר אנגליות והולנדיות. בין כתליו למדו גם גובט, אייזנברג וקראפ, מחלוצי המסיונרים באביסיניה (אתיופיה).¹⁴

בשנות הארבעים של המאה הי"ט ראו ראשי 'המסיון הכנסייתי' בהתדרדרות פעולותיה של החברה במזרח-התיכון וסברו כי יש להפסיק לשלוח עוד מסיונרים לאיזור. אולם שני גורמים לא-צפויים עוררו מחדש את התקוות הישנות: מינויו של סמואל גובט לבישוף בירושלים (1846) ומלחמת-קרים (1853-1856). הגורם הראשון הוליך מאוחר יותר, ב-1851, לכינון עבודת 'המסיון הכנסייתי' בירושלים ובארץ-ישראל בכלל, והגורם השני – הוביל אותה לפעולות בקושטא ובאסיה הקטנה.¹⁵ עם מינויו של גובט לתפקיד הבישוף הפרוטסטנטי המשותף בירושלים הוא החל להפנות את הפעילות המסיונרית בארץ-ישראל מן היהודים אל האוכלוסיה הנוצרית-המזרחית והמוסלמית, על-פי האידיאולוגיה שבמצע 'המסיון הכנסייתי'. כצעד חשוב להשגת מטרתו זו הוא פנה בקריאה נמרצת אל פעילי החברה וביקש מראשיה לשקול את האפשרות לפעול בירושלים ובארץ-ישראל.¹⁶ יש להניח שצעד זה נעשה בעיקר משום היותו של גובט פעיל בעבר בחברה זו ומשום ניסיונה העשיר של חברה בפעילות כזו במזרח-התיכון. נראה גם שפניתו של גובט התאפשרה בעיקר בשל ההקלות שהונהגו במדיניות השלטון העות'מאני כלפי הכנסייה הפרוטסטנטית: בשנת 1850 פורסם פרוטקול שהכיר בכנסייה זו והעניק לה מעמד חוקי באימפריה.¹⁷ לא עבר זמן רב ובשנת 1851 החלה 'החברה המסיונרית הכנסייתית' שלב חדש בפעילותה במזרח-התיכון. באותה שנה הגיעו ראשוני הנענים לקריאתו של גובט, ביניהם קליין (A.F. Klein) שנתמנה לראש החברה בארץ-ישראל¹⁸ והרופא סנדרצקי (Charles Sandreczki).¹⁹

תחילה הצטמצמה פעילות 'המסיון הכנסייתי' לשתי ערים: לירושלים (1851) ולנצרת (1852) ובהן היו קהילות שמנו בין 200-400 נוצרים מקומיים שמוצאם סורי, שפתם ערבית והם השתייכו לאחת הכנסיות המזרחיות, ובעיקר לכנסייה היוונית-האורתודוקסית.²⁰ עם השנים נפתחו סניפים של החברה בערים, בעיירות ובכפרים רבים בארץ-ישראל וכל אלה

13 E. Stock, *The History of the Church Missionary Society—its Environment, its men, and its Work*, 13 Vols., London 1899, Vol. 1. p. 113. [להלן: סטוק]. ראה גם: ריכטר, עמ' 94-96.

14 ריכטר, עמ' 378, 379.

15 סטוק, ב, עמ' 140, 141.

16 שם, עמ' 141, 142.

17 ריכטר, עמ' 240.

18 קליין התפרסם באירופה בשנת 1868 בזכות גילויה בעבר-הירדן של מצבת מישע מלך מואב. הוא חזר לבריטניה ב-1878 ובשנת 1882 יסד את התחנה הפעילה של 'המסיון הכנסייתי' בקהיר עם כיבושה של מצרים בידי הבריטים. בעניין זה ראה: מסיון כנסייתי, שנתון 105, (1903-1904), עמ' 145; מסיון כנסייתי (אינטליגנס ורקורד), אפריל 1887, עמ' 210; ריכטר, עמ' 245.

19 סנדרצקי שירת במסגרת 'החברה המסיונרית הכנסייתית' במשך שלושים ושניים שנה (1840-1872) ורוב הזמן בארץ-ישראל ונפטר בחדש יולי 1892. ראה גם: מסיון כנסייתי, שנתון 94 (1892-1893), עמ' 65.

20 סטוק, ג, עמ' 115. ובמקור של החברה משנת 1887 נאמר שהתחנה בנצרת נפתחה רק בשנת 1885; ראה: מסיון כנסייתי (אינטליגנס ורקורד), אפריל 1887, עמ' 208.

נוספו למפעל המסיונרי שהקים הבישוף גובט בירושלים ובשאר חלקי ארץ-ישראל שהועבר מידו לידי החברה בשנים 1875-1877. בשנת 1899 הועבר לידיה גם מפעל החינוך המסיונרי של 'אגודת החינוך של הנשים' (The Female Education Society) שככית-לחם.²¹ ריכטר מציין שעד למותו של גובט, פעלה החברה בעיקר בקרב העדה היוונית-האורתודוקסית וכן כטיפוח הקהילות הפרוטסטנטיות שנתהו ביישובים השונים; עם מותו — החלו ראשי המסיון לארגן את פעילותם גם בקרב האוכלוסיה המוסלמית.²² למעשה, הצלחתם בתחום זה היתה מעטה ואי-יכולתם לפעול באורח חופשי בקרב המוסלמים הגבירה את הפעילות אצל הנוצרים המזרחיים. פעולה זו הובילה למלחמת העלונים המפורסמת בשנות השמונים בין פעילי 'המסיון הכנסייתי' והבישוף הרביעי בירושלים, בלייט.²³ בעקבות התנצחות זו יסד בלייט חברה מסיונרית חדשה, שקווי-פעולתה, לפחות בתקופה הראשונה, הושתתו על עבודה בקרב העדות שלא נימנו עם הקהילות הנוצריות המזרחיות.

מוקדי הפעילות החשובים של 'המסיון הכנסייתי' בארץ-ישראל היו אפוא ביישובים שבהם היה אחוז גבוה של נוצרים מזרחיים, כמו בית-לחם ובית-ג'לא שכנתה, נצרת, עכו, יפו וסביבותיהן; אולם פעיליה הגיעו גם ליישובים שבהם היתה האוכלוסיה ברובה מוסלמית, כמו בשכם שהיתה מן הערים המוסלמיות הפנטיות ביותר, כהגדרתו של ריכטר,²⁴ עזה וכן ביישובים כפריים רבים אחרים ברחבי הארץ ובעבר-הירדן מזרחה.

עיקר פעילותה של החברה בארץ-ישראל וגם בארצות אחרות באסיה, באירופה וביבשת האפריקנית כא לידי ביטוי בתחום החינוך, שהיה המרכיב המרכזי בכל מקום, אך היו גם מקומות שבהם הפעילה מערכת מורכבת של מוסדות סעד ובריאות.²⁵

כתבי-העת של 'החברה המסיונרית הכנסייתית'

כתבי-העת של 'המסיון הכנסייתי' עסקו בעיקר בדיווח על פעולותיהם של נציגיה בארצות השונות; אולם בדבר הפעילות בירושלים ובארץ-ישראל יש אך מעט חומר כתוב, משום שאנשיה לא ראו כנראה בירושלים מרכז יוצא דופן וחשוב לפעילות המסיונרית, כמו שראו זאת פעיליה של 'החברה הלונדונית'. להוציא מקרים מעטים, עניינו אותם יותר המוסלמים ועובדי-אלילים באפריקה, בהודו, באוסטרליה, בניו-זילנד ובמקומות אחרים, וכן הנוצרים-המזרחיים במזרח-התיכון ובמזרח-אירופה. הם לא ראו בירושלים מרכז אולי גם משום הקשיים שנתקלו בהם מצד השלטונות העות'מאנים — מכשול שברוב המקרים לא הצליחו להתגבר עליו כמעט במשך כל ימי פעולותיהם בתחום האימפריה.

21 סטוק, ג, עמ' 117-121; ריכטר, עמ' 248-250; מסיון כנסייתי (גלינר), 1895, עמ' 150.

22 ריכטר, עמ' 248.

23 A.L. Tibawi, *British Interests in Palestine—1800-1901*, Oxford 1961, pp. 237, 238. [להלן: טיבאווין].

24 ריכטר, עמ' 252.

25 ראה על כך: בן-אריה, ב, עמ' 432-433; ספיר, עמ' 33-52.

שנתון החברה:

Proceedings of the Church Missionary Society for Africa and the East, the Annual Report of the Committee, שנתון, שהחל לראות אור סמוך לייסודה של החברה בשנת 1799, אולם שלא כמו השנתון של 'החברה הלונדונית', יצא שנתון זה באותו שם עד לשנת 1914. גם בו נתפרסמו בעיקר הדינים והחשבונות השנתיים של החברה וכן טורי הסטאטיסטיקה השגרתיים; המידע המעניין והמושך יותר התפרסם בירחונים וברבעונים של החברה. לבד מן הדינים והחשבונות השנתיים שהתפרסמו בשנתונים של 'החברה המסיונרית הכנסייתית', לא היו כרשותה בטאונים עממיים יותר עד לשנת 1812 ועד בכלל.

ירחונים ורבעונים:

The Missionary Register היה הירחון הראשון שיצא בשנת 1813 ובמשך השנים היה לכתב-עת שיצאו לו מוניטין. הוא הופיע עד לשנת 1855 ומייסדו ועורכו היה הרברנד פֶּראַט (Josiah Pratt) ששימש גם כמזכיר החברה. ארבעים ושלושה הכרכים שלו היו מפעל רכרושם ובהם יש חומר שערכו רב. כבר מן הכרך הרביעי ואילך היה בירחון מידע בנושאים הקשורים לכל החברות המסיונריות ולא התמקד דווקא ב'חברה המסיונרית הכנסייתית'.²⁶ ציורים החלו לשלב בירחון באפריל 1816. היתה לו השפעה רבה מאוד בשנים הראשונות של המאה ה־19, והחברה רכשה אלפי עותקים בכל חודש כדי להפיצם חנם אין כסף בין תומכיה. סטוק מציין בחיבורו שבמשך תקופת הופעתו של הירחון (1813-1855) נאסף בו מידע חשוב ביותר לתולדות חברות המסיון והיה זה היחיד מסוגו שמסר מידע שוטף על כל חברות המסיון הפעילות; מאז פסקה הופעתו — לא יצא עוד כתב-עת הדומה לו באופיו הכללי.²⁷

עם התפטרותו של פראט מתפקידו כמזכיר החברה ב־1824, החליטה החברה להוציא עוד כתב-עת ולעצבו על-פי האינטרסים המנחים אותה. כצעד לקראת זאת היא הפכה את הרבעון *Quarterly Paper* שהחל לראות אור בשנת 1816 לירחון בשם *Monthly Paper*. בשנת 1830 הורחב כתב-עת זה ושמו הוחלף ל: *The Church Missionary Record*²⁸ בשנת 1838 החל הודג'סון (Charles Hodgson) כתב-עת חדש בשם *The Missionary Gleaner* שעבר לרשות החברה בשנת 1841. המפנה בגישת ראשי 'החברה המסיונרית הכנסייתית' בפרסום כתבי-העת בא לאחר חגיגות יובל החמישים לייסודה. הם החליטו לחנן ירחון במתכונת חדשה שישמש את האינטלקטואלים יותר ויהיו בו נושאי דת, גיאוגרפיה, אתנולוגיה וכן תחומים אחרים שבהם מטפל המסיון של החברה ואף פרסום מכתביהם של מסיונרים. כך ראה אור במאי 1849 הגליון הראשון של הירחון: *The Church Missionary Intelligence — A Monthly Journal of Missionary Information*. העורך היה רידג'ווי (Joseph Ridgway). חבר המזכירות של החברה למן 1845; הוא היה לעורך כתב-העת עד מותו ב־1871.²⁹

26 לדוגמא: בכרך הרביעי הובאה רשימה שמית של כל מאתיים ושישים המסיונרים הפרוטסטנטים הפעילים בשנת 1816; בכרך החמישי יש רשימה מלאה של כל תחנות המסיון של הכנסייה הפרוטסטנטית בעולם, בסדר אלפביתי. סיכומים כאלה ניתנו בדרך-כלל בגליון של חודש ינואר. או, מתוך חמש מאות וארבעים העמודים בתוך הכרך השמיני (משנת 1820), מאה וארבעים עמודים בלבד מוקדשים לנושאים הנוגעים ל'מסיון הכנסייתי'.
27 סטוק, א, עמ' 126-128. 28 שם, ב, עמ' 50. 29 שם, עמ' 50, 51.

רידג'ווי המשיך לערוך, עד לפטירתו, גם את שני כתבי-העת שנוכרו קודם-לכן: ה־*Church Missionary Record* וה־*Missionary Gleaner*, עם מותו ירדה תפוצתם במידה רבה, הן בשל לחצם של בעלי ההשפעה בחוגי הממסד, והן בשל היותם לא מושכים מבחינת תוכנם.³⁰ ה־*Missionary Gleaner* נסגר אמנם, אך השינויים לשיפורו של ה־*Church Missionary Record* נעשו לאחר מינויו של בארטון (John Barton) לעורך הירחון. בשובו להודו החליפו הגנרל לייק (Lake) במשך שלוש השנים שלייק היה עורכו (1871-1874) הצטיין הירחון ברמתו והתחרה אף ב־*Church Missionary Intelligence*. שינוי אחר חל עם היכנסו של רייט (Wright) לתפקיד של מזכיר כבוד של החברה. רייט טען שיש חשיבות רבה להוציא כתב-עת חדש, שיהיה פופולארי ומושך יותר מכל מה שפורסם עד אז.

כתב-העת החדש החל להופיע ב־1 בינואר 1874, ושמו הושאל מן ה־*Missionary Gleaner* שנסגר, ונקרא: *The Church Missionary Gleaner*. ירחון זה התפרסם כמתכונת רחבה יותר מקודמיו. בגליונות הראשונים שולבו בו ציורים רבים ובהדרגה — ביחוד משנות התשעים — החלו הצילומים לתפוס את מקומם, תחילה הופיע בכל כרך מפתח נפרד לציורים לתמונות, על-פי תחנות המסיון לארצותיהן, ואחר-כך — מפתח המאמרים, אף הוא לפי חלוקה זו.

במקביל להופעתו של ה־*Church Missionary Gleaner* המשיך ה־*Church Missionary Report* לראות אור כירחון לעצמו, עד לשנת 1875, וכינואר 1876 אוחדו השניים לירחון אחד, *The Church Missionary Intelligence and Record—A Monthly Journal of Missionary Information/ New Series*. ירחון זה שונה היה מהירחונים האחרים בני אותו הזמן ודמה יותר לשנתונים של החברות השונות, דל בתמונות וציורים ורובו חומר רשמי יותר. בתחילתו של כל כרך הודפס מפתח של נושאים לפי הסדר הבא: מאמרים ראשיים, תפילות לאירועים שונים, ביקורת על ספרים, ידיעות מסיונריות לארצות השונות וכן המדורים הקבועים של הירחון.

מפות ואטלסים:

מן הפירסומים המעניינים ביותר של 'החברה המסיונרית הכנסייתית' הוא ה־*Church Missionary Atlas* שיצא לראשונה בשנת 1857. עורכו היה William Knight ומתכונתו — 16 עמודים עם 13 מפות. המהדורה החמישית של האטלס יצא בשנת 1873 ע"י הגנרל לייק ובה 60 עמודים ו־23 מפות. שנתיים לאחר מותו של לייק, יצאה המהדורה השישית, בשנת 1879 ובה 136 עמודים ו־31 מפות. המהדורה השמינית נתפרסמה בסוף המאה הי"ט והכילה כ־250 עמודים.

חברת 'מסיון ירושלים והמזרח'

חברה זו נוסדה בידי ג'ורג' בלייט עוד בראשית דרכו ככישוף האנגליקני הרביעי בירושלים. בלייט נולד בשנת 1832 בכפרלי (Beverly) שבאנגליה ואת לימודיו הגבוהים סיים בלינקולן קולג' שבאוקספורד ובתום לימודיו פעל באנגליה.³¹ בשנת 1866 נסע להודו והיה פעיל בה ובכורמה במשך

30 עוד בשנת 1868 נערכה ביקורת נוקבת על פרסומי החברה, ולפיכך הוקמה ועדת ביקורת מיוחדת. מסקנותיה היו להפסיק את הופעת ה־*The Missionary Gleaner* ולשפר את ה־*Church Missionary Record*.

31 E. Blyth, *When We Lived in Jerusalem*, London 1927, pp. 4-9 [להלן: בלייט].

THE
JERUSALEM BISHOPRIC
MISSION FUND.

FIRST ANNUAL REPORT,
JULY, 1889.

"beginning at Jerusalem."—St. Luke xiv. 47.

LONDON:
PUBLISHED BY
ADLARD AND SON, BARTHOLOMEW CLOSE,
1889.

עמוד השער של
Jewish Bishopric Mission Fund
כרך ראשון, 1889

החברות האנגליקניות ואופיה עוצב בידי הבישוף בלייט, שהצליח להביאה למעמד של הגורם המייצג את הכנסייה האנגליקנית בירושלים ובמזרח. די אם נציין שהבישוף האנגליקני למזרח-התיכון היה למעשה מי שעמד בראש חברת 'מסיון ירושלים והמזרח', גם לאחר התפטרותו של הבישוף בלייט.³⁹

כתבי-העת של 'מסיון ירושלים והמזרח'

שנתון החברה:

The Jerusalem Bishopric Mission Fund יצא לראשונה בשנת 1889 והוא נועד למסור לקהל הרחב הנימנה על הכנסייה האנגליקנית מידע על כל הנעשה בתחום הבישופות האנגליקנית שחודשה בירושלים ובמזרח. כן שאפו להסתייע בו-כאמצעי לגיוס כספים. השנתון נתפרסם בשם זה במשך שלוש שנים והשנתון הרביעי (1892) הוצא תחת הכותרת: *The Jerusalem and the East Mission Fund*. השינוי היה טכני בלבד אך עם זאת בעלי משמעות סמלית חשובה. עורכיו רצו להימנע מן השימוש במלים Jerusalem Bishopric כדי שלא ישתמע מכך שהוצאתו קשורה לבישופות של ירושלים. בשנת 1899 קוצר שם השנתון ל-*The Jerusalem and the East Mission*, וכך המשיך להופיע גם לאחר מלחמת העולם הראשונה.

39 בעניין פעילותו של 'מסיון ירושלים והמזרח' ראה בהרחבה: ספיר, עמ' 85-138.

רבעון החברה:

Bible Lands—Quarterly Paper of the Jerusalem and the East Mission הופיע לראשונה ביולי 1899. מטרתו היו זהות ברובן ליעדי השנתון; מסירת מידע שוטף על הפעילות המסיונרית, אך הוא נועד גם לתת מידע על נושאים כלליים שונים, שעניינו את קהל-קוראיו; כגון, מנהגי תושביהן של ארצות המקרא (Bible Lands), הארכיאולוגיה וההיסטוריה שלהן וכן מידע על ההתפתחויות החדשות בהן. כל ארבע שנים יצא כרך חדש והחלו למספר את הרבעון מחדש. במתכונת דומה הוא רואה אור עד היום הזה.

השנתון הופיע ככתב-עת טכני יותר ובו פורסמו סטאטיסטיקות רבות ורשימות ארוכות (כ-70-80 עמודים!) של שמות התורמים ברחבי העולם, גם אם העבירו לכנסייה האנגליקנית סכומים זעומים. הרבעון, לעומת זאת, היה עממי יותר, ובו צילומים רבים על נושאים שונים, ובמיוחד על המבנים והמוסדות שייסדה חברה זו, בעיקר בירושלים ובחיפה. רבעון זה נועד גם לתפוצה גדולה יותר מאשר השנתון.

ספרי-זכרונות וביוגרפיות

ספרי-זכרונות וביוגרפיות שעניינם בחברות המסיון היו בעיקר משל הפעילים בזירה המסיונרית.

והודפס מחדש מביוגרפיות שנדפסו על הבישוף אלכסנדר ומשפחתו ושנשתמרו בספרייה של סנט ג'ורג'. בחוברת קטנה זו מסופר על קורותיו של רב צעיר, בן למשפחת רבנים שחי בעיירה התעשייתית הקטנה של שונלנקה (Schonlanke) שבמחוז פוזן (Posen) שבפולניה וכיצד התנצר והיה לבישוף הראשון של הכנסייה הפרוטסטנטית בירושלים.

אלכסנדר נולד בשנת 1799 בפולניה הפרוסית. בגיל 21 הגיע לבריטניה ונתמנה לרב בקהילת נוריץ' ופלימוט. הוא גילה ענין בנצרות והוטבל ביוני 1825 בפלימוט. בטרם קיבל אלכסנדר את מינוי הבישוף בירושלים הוא עבד בדבלין ובדנציג (1827-1830) ובלונדון (1830-1841). את המינוי לבישוף קיבל ב-11 בנובמבר, 1841 ע"י הארכיבישוף מקנטרבורי בכנסייה שבארמון Lambeth שבלונדון והגיע לירושלים ב-21 בינואר 1842. אלכסנדר נפטר ב-26 בנובמבר של שנת 1845 בעת שהיה במסעו למצרים ונקבר בהר ציון.⁴⁰ יש כאן התייחסות לייסודה של 'החברה הלונדונית ליהודים' בירושלים והקמת הבישופות האנגלו-פרוסית. כן מתוארת בחירת הבישוף הראשון, אלכסנדר, מינויו, כואו לירושלים ופעילותו כאן ובערים אחרות בארץ-ישראל. זמן חיבורו היה כנראה לאחר הקמתה של מדינת-ישראל.

40 ג'דיני — אתרים, ב, עמ' 73-70, 82, 83; J. Finn, *Stiring Times or Records from Jerusalem Consular*; *Chronicles of 1853 to 1856*, (2 Vols.), Vol. 1, London 1878, pp. 136, 137 על תהליך הקמת הבישופות המשותפת ראה גם ספיר, עמ' 22-24.

1884 *Samuel Gobat—Bishop of Jerusalem, His Life and Work*, London שם המחבר אינו נזכר, אך מצויין שהוא התחבר על-פי יומניו האישיים של גובט, הבישוף הפרוטסטאנטי השני בירושלים. בראשית דרכו פעל גובט באביסיניה ואח"כ שימש למנהל הקולג' הפרוטסטאנטי במלטה. את מינויו לתפקיד הבישוף קיבל ב-5 ביולי 1846 ע"י הארכיבישוף Howley בכנסיית למבט ולירושלים הגיע ב-30 בדצמבר באותה שנה. גובט נפטר ב-11 לחודש מאי, 1879, בגיל 81 ונקבר בהר ציון.⁴¹ בספר מתוארים פעולותיו, קשייו, ספיקותיו ותקוותיו. בחלקו הראשון של הספר נסקרת התקופה שבין ילדותו ועד למינויו לבישוף בירושלים (1799-1846) לרבות פרק מיוחד על עבודתו המסיונרית באביסיניה (אתיופיה). חלקו השני עניינו בשלושים ושלוש שנות פעולתו בירושלים, כבישוף הכנסייה הפרוטסטאנטית (1846-1879).

1883 *Joseph Barclay—Third Anglican Bishop of Jerusalem*, London גם ספר זה לא נזכר שם מחברו, והוא מכנס את מכתביו, יומני-מסעותיו ותעודות. בחמישה-עשר פרקיו מתוארים ראשית דרכו, מסעותיו ופעולותיו בקושטא ובירושלים. פרק מיוחד עניינו בבישופות בירושלים ואחר עוסק בתקופת כהונתו כבישוף הפרוטסטאנטי השלישי בעיר.

1927 *E. Blyth, When We Lived in Jerusalem*, London. ספר-זכרונות פרי-עטה של בת הבישוף בלייט, שעמד בראש הכנסייה האנגליקנית בירושלים. מתוארים בו קורות ירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית, בה פעל בלייט משנת 1887 ועד לערב פרוץ מלחמת-העולם הראשונה. המחברת מגוללת בתיאור פרוזאי את חייה של משפחת בלייט בירושלים ואת הסוכב אותה; לחיבורו היא נוקקה לתעודות הרבות שהשאיר אחריו בלייט. מתוארת בו גם גולת-הכותרת של פעילותו – ייסוד חברה מסיונרית חדשה ובניית המכלול המרשים של הקולג' על-שם סנט ג'ורג' בעיר החדשה צפונית לשער-שכם. הספר משרטט גם את מאפייניה של ירושלים: העיר העתיקה, העיר החדשה בהתפתחותה המהירה, השלטון העות'מאני, נושאים פוליטיים בארץ-ישראל לפני מלחמת-העולם הראשונה, לרבות פעילותה של רוסיה, שהמחברת מציינת אותה כבעלת ההשפעה הגדולה ביותר מבין המעצמות בארץ-ישראל (בשל הפליטים היהודים שהגיעו מרוסיה, בשל הצליינות הרוסית ובשל הכספים שהזרימו הרוסים לארץ-ישראל); כן מתוארים צרפת והשפעתה, הגרמנים בארץ-ישראל ואנגליה. המחברת לא רחשה אהדה רבה ליהודים בעיר.

חיבורים מסכמים לתולדות החברות האנגליקניות

1886 *T.D. Halsted, Our Missions, being a History of the Principal Transactions of the LSPCJ (From its Foundation in 1809 to the Present Year)*, London ספר על ההיסטוריה של החברה, למן היווסדה ועד לשנת פרסומו בשנת 1866, פרי עטו של חבר מזכירות של החברה הלונדונית ליהודים. יש בו תיאור מפורט על כל ארץ וארץ שבה פעלו המסיונרים של החברה ופרק מיוחד על פעילותם בירושלים. המחבר הסתמך בעיקר על כתבי-העת של החברה ובמיוחד על ה-*Jewish Intelligence*.

41 סטוק, ב, עמ' 141; 197; 194, pp. Freer, *Inner Jerusalem*, London 1904, A. Goodrich—; גידני — אתרים, ב, עמ' 84, 92; מסיון כנסייתי (אינטליג'נס ורקורד), אפריל 1887, עמ' 207.

.W.H. Hechler, *The Jerusalem Bishopric—Documents with Translations*, London 1883
תרגום של התעודות החשובות על ייסודה של הבישופות הפרוטסטנטית המאוחדת בין אנגליה
לפרוסיה בשנת 1841 בירושלים. התעודות עצמן מובאות בגרמנית, בתעתיק מלא, ולצדן התרגום
לאנגלית, והחשובות שבהן תורגמו אף לצרפתית. כשליש הספר עניינו בבישופות של ירושלים,
מייסודה ועד לראשית שנות השמונים והשאר — תרגום התעודות החשובות. בסוף הספר יש לוחות
סטטיסטיים רבים על האוכלוסיה היהודית בארצות השונות בעולם והמחבר בחר להציג נתונים
משלוש תקופות: שנת 1066 (עם הכיבוש הנורמני של בריטניה), שנת 1845 ושנת 1871. מופיעים בו
גם איורים של מבני ציבור שהקימו חברות המסיון בארץ-ישראל ובייחוד בירושלים. הספר חשוב
ביותר לכל שעניינו בתולדות הבישופות המאוחדת בירושלים.

W.T. Gidney, *Missions to Jews—A Handbook of Reasons, Facts and Figures*, London
1897. הרברנד ויליאם גידני היה במשך תקופת-מה מזכיר 'החברה הלונדונית ליהודים' וכתב כמה
ספרים על פעולותיה בקרב היהודים. חיבור זה, עניינו בסיבות (סיבותיו של מסיון בקרב היהודים),
בעובדות (ההיסטוריה של היהודים בעבר ובהווה ופעילות מסיונרית בקרבם) ובמספרים (נתונים
ולוחות כרונולוגיים). הוא נכתב לכל מי שמעוניינים בפעילות המסיונרית בקרב היהודים ולמי
שעוסקים בכך.

בירחון השייך ל'חברה המסיונרית הכנסייתית' *Church Missionary Intelligence* מחודש מרס,
שנת 1897 נכתב שזהו חיבור בעל ערך רב ויהיה נחוץ לכל אלה שעוסקים ועסקו במסיון ליהודים.
בפרקים הקטנים הקורא יוכל למצוא מידע רב ומתמצת בנושאים שונים. בירחון *Jewish
Missionary Intelligence* מחודש מרס, 1897 צויין שזהו פירסום חשוב ביותר ובו מידע מגוון
ככל הנוגע ליהודים והמסיון ליהודים, הירחון ממליץ לעדכנו מדי שנה (כפי שאמנם קרה במשך
השנים, בשל חשיבותו הרבה). ניתן לומר שלמרות שיש בחיבור זה נתונים סטטיסטיים רבים, הוא
מכיל בו גם מידע שימושי רב על היהודים ועל פעילות המסיון בקרבם. לכתבתו נזקק גידני
למקורות ראשוניים ובמיוחד נסמך על כתיבה העת של החברה.

W.T. Gidney, *Sites and Scences—A Description of Missions to Jews in Eastern Lands*,
I-II, London 1897-1898. בשני כרכים אלה דן גידני בהרחבה בפעילות המסיונרית של 'החברה
הלונדונית ליהודים' בארצות המזרח. הכרך הראשון מקיף את אתיופיה, את הגליל ואת צפון ארץ-
ישראל, פרס, סוריה, אנאטוליה וחצי-האי ערב. הכרך השני דן בעיקר בפעולות המסיון בירושלים,
ואחר-כך יש סקירות קצרות על פעולתו ביפו, בחברון, בבאגדד, במצרים, בארצות המגרב, במרכז
אסיה ובהודו וכן בסין. בכרך זה, הושם דגש מיוחד על ירושלים משום קדושתה ומשום היותה
התחנה החשובה ביותר של 'החברה הלונדונית' מחוץ לגבולותיה של בריטניה. שני החלקים מקיפים
את כל הפעילות המסיונרית של החברה בארצות המזרח, מאז שנוסדה בשנת 1908. החיבור נועד
לשמש מכשיר עזר לפעילים בחברה.

W.T. Gidney, *The History of the London Society for promoting Christianity amongst
the Jews, from 1809 to 1908*, London 1908. ספר מקיף זה הוא דין-וחשבון היסטורי על מאה
שנות פעילות של 'החברה הלונדונית ליהודים', למן ייסודה ועד 1908. זהו למעשה מעין סיכום
מורחב של הספרים הנזכרים לעיל של גידני. גידני תיאר בספרו את ההיסטוריה של החברה בהתאם

לחתי רוחב (cross section), באותה שיטה בה השתמש סטוק כחיבורו על ההיסטוריה של 'החברה המסיונרית הכנסייתית' (וראה להלן). מקורותיו היו פרסומי החברה עד לשנת 1908 וכן החיבורים שכתב קודם-לכן. כמו כחיבוריו האחרים שם גידני את הדגש על ירושלים.

E. Stock, *The History of the Church Missionary Society, its Environment, its Men and its Work*, I-III, London 1899. שלושה כרכים עבי-כרס אלה מתארים את מאה שנות 'החברה המסיונרית הכנסייתית', למן ייסודה ב-1799 ועד 1899. חלק נכבד מן החיבור הוקדש להסברת הממסד של החברה ודרכי-פעולתו בארצות השונות, בייחוד במזרח הרחוק ובאפריקה. המחבר נזקק למאפייני הפעילות של החברה, כמו בתחום החינוך, הבריאות, הסעד, בתי-המלאכה, חלוקת ספרי הכרית החדשה וכדומה; כיצד הביאה השפעתו העקיפה של המסיון לקידום התרבות האנושית, לפיתוח הסחר הבין-לאומי, לשירות המדע ולתיקון פגמים חברתיים ולאומיים. המקורות עליהם הסתמך המחבר היו משלושה סוגים: כתיבה-עמית של החברה, ספרי ביוגרפיות של פעיליה ומקורות משניים שונים. אין בחיבור זה לוחות סטטיסטיים, תעודות רשמיות שונות וכו', מאחר והמחבר לא רצה להפסיק את רצף התיאור של ההתרחשויות ולשם כך ציין סטוק בהקדמה לחיבורו שיהיה צורך בכרך נוסף אשר בו ירוכזו הרשימות השונות כמו, שמות מסיונרים, מוסדות החברה בעולם, לוחות סטטיסטיים השוואתיים ותעודות אחרות. אין בחיבור זה ציורים או תמונות מלבד פורטרטים של אנשי מפתח שפעלו בחברה וכן מופיעות מפות היסטוריות אחדות. כדי להבין טוב יותר את הספר

ולעקוב אחריו בנוחות – המחבר מציע להעזר באטלס של החברה – The C.M. Atlas. הסקירה המוקדשת לארץ-ישראל היא מעטה מאוד ופחותים מכך הם דבריו על ירושלים.

The Centenary Volume of the Church Missionary Society for Africa and the East, 1799-1899, London 1902. זהו 'שנתון מאה השנה לפעולות ה-C.M.S. באפריקה ובמזרח'. אין בספר זה ציון שמו של המחבר, אך כפי הנראה, זהו הכרך ה-4 אודותיו דיבר E. Stock (בספרו על ההיסטוריה של החברה) שיש צורך להוציא כרך נוסף שיהיה ספר טכני יותר. בספר זה מידע שימושי על נושאים כלליים בתחום המסיון ובמיוחד, על 'החברה המסיונרית הכנסייתית' ופעילותה בעולם וכן לוחות סטטיסטיים על פעילותה בתחומים השונים בארצות השונות ורשימות ארוכות של שמות המסיונרים, אשר עבדו כשרות החברה במשך תקופה זו של מאה שנה כרחבי העולם!

J. Richter, *A History of the Protestant Missions in the Near East*, Edinburg & London 1910. זהו תרגום לאנגלית של ספר שנכתב תחילה בגרמנית, ולצורך התרגום נכתבו פרקים שלמים מחדש כדי לעדכנם ולהתאימם לקורא האמריקני. הספר מחולק לשמונה פרקים, שעניינם כראשית המסיון הפרוטסטאנטי ופעילותו בארצות המזרח הקרוב, בתורכיה, בסוריה ובארץ-ישראל, בפרס, במצרים ובאביסיניה. הוא מתייחס גם לנושא הכנסיות המזרחיות שבעולם המוסלמי ופרק מיוחד עניינו בפעילות המסיונרית בקרב היהודים, ובחברות המסיון השונות שזה תחום פעולתן. בפרק האחרון הובא סיכום וטבלאות סטטיסטיות.

ניתן לומר שמקורות חברות המסיון האנגליקניות מצטרפים לשורה ארוכה של מקורות מערביים המספרים לנו במפורט על המתפתח בירושלים ובארץ-ישראל מאז ראשית המאה ה-19. ייחודם בהארת המתרחש בארץ מזווית ראייתם הם תוך הדגשת הנושאים המיוחדים שעניינו אותם ונושאים כלליים מתחום הריאליה הגיאוגרפית יישובית של ארץ-ישראל.